

Danuta Ostaszewska

Relacje sensu wewnątrz pola znaczeniowego WSZĘCHŚWIAT w poezji Bolesława Leśmiana : opozycja leksykalna "ziemski" - "pozaziemski"

Język Artystyczny 7, 31-44

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Relacje sensu wewnątrz pola znaczeniowego WSZECHŚWIAT w poezji Bolesława Leśmiana – opozycja leksykalna; *ziemski – pozaziemski*²

Artykuł niniejszy stanowi kontynuację opisu relacji semantycznych wiążących wyrazy wpisujące się w pole WSZECHŚWIAT¹. Wyrazy te wyodrębnione zostały w poezji B. Leśmiana jako grupa słownictwa tematycznego, z czego wynika, iż obserwacje dotyczą leksyki tekstowej. Z tego też względu należało pokazać, z jednej strony, że leksemy w obrębie pola — będąc częścią systemu leksykalnego — tworzą zbiór wzajemnie powiązanych i ustrukturowanych jednostek (o pozycji w tej strukturze decydują relacje sensu zachodzące między tymi jednostkami), z drugiej zaś, te systemowe relacje trzeba było odnieść do płaszczyzny tekstu.

W ustalaniu powiązań systemowych między elementami pola i następnie w interpretacji materiału tekstowego pomocną okazała się metoda analizy składnikowej. Chociaż metoda ta w praktyce odnoszona jest do opisu stosunków znaczeniowych właściwych systemowi językowemu (szerokie zastosowanie znalazła w badaniach struktury pól semantycznych jako fragmentów leksykalno-semantycznego poziomu języka²), może ona również stanowić podstawę obserwacji relacji znaczeniowych między wyrazami-segmentami, czyli jednostkami tekstowymi. Taki postulat ba-

¹ Por. D. Ostaszewska: Z historii polskiego stylu artystycznego: *Organizacja leksyki tworzącej semantyczne pole WSZECHŚWIAT w poezji Bolesława Leśmiana*. W: „Prace Językoznawcze”. T. 17: *Studia historycznojęzykowe*. Red. I. Bajerowa. Katowice 1989.

² J. Lyons: *Semantyka*. Warszawa 1984, s. 303—316; W. Miodunka: *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*. Warszawa—Kraków 1980; R. Tokarski: *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*. Warszawa 1984. Pozycja przedstawia praktyczne wykorzystanie teorii pól do analizy leksyki (zawiera też dane bibliograficzne).

dawczy uzasadniają dwa argumenty. Po pierwsze, w tekstach każdego pisarza wyodrębnia się zbiór wyrazów tematycznych, grupujących się w odpowiednie pola semantyczne. Wyrazy te, mniej lub bardziej kompletnie, zapełniają hierarchiczne pozycje w sposób narzucony przez systemowy układ jednostek w ramach danego pola. Drugi argument wynika z pierwszego. Wyrazy tematyczne danego pisarza (tworzące określone pola) zostają „włączone” do tekstu nie jako izolowane jednostki, lecz w formie takiego zbioru, którego elementy są ze sobą wzajemnie powiązane systemowymi relacjami sensu.

Uwagi te sugerują dwuetapowość badania odniesień między wyrazami w tekście. Pierwszy etap wymaga uwzględnienia relacji systemowych, które w tekście wiążą się z aktualizacjami opartymi na kompleksie semów definicyjnych; w tym na archisemie jako elemencie służącym do znaczeniowego utożsamiania jednostek w polu oraz semach dyferencjalnych, zestawiających te jednostki w opozycje. Drugi etap stanowi analiza aktualizacji z uwzględnieniem semów konotacyjnych, nakładanych na znaczenie leksykalne.

Oczywiście, konotacje (elementy wirtualne) są składnikami spoza znaczenia leksykalnego, ale tkwią one w treści danego leksemu jako jej potencjalny zasób. Ujawniają się w określonych (często jednostkowych) aktualizacjach w postaci składników dopełniających treść wyrazu. Wiążą się wówczas z pewnymi charakterystykami przedmiotu oznaczanego przez dany wyraz — wskazywane cechy tego przedmiotu nie są jednakże odnotowane w definicji realnoznaczeniowej. Takie elementy treści wyrazu sankcjonuje zwykle tradycja bądź czynniki kulturowe. Konotacje mogą objawiać się także w postaci czynnika stylistyczno-ekspresywnego, wartościującego emocjonalnie treść wyrazu³.

Uwzględnienie obydwu etapów w badaniach słownictwa konkretnych tekstów pozwoli odnotować odniesienie wynikające ze znaczeń leksykalnych wyrazów, wchodzących w skład zbiorów tego słownictwa, by na ich tle wyodrębnić indywidualizmy danego pisarza. Oczywiście o osobliwościach decydują głównie te spośród aktualizacji, w których ujawnione zostają nieskonwencjonalizowane jakości potencjalne, często stanowiące peryferyjne elementy treści danego wyrazu. Takie elementy, przywoływane niejednokrotnie w jednostkowych kontekstach, znamionują twórczość artystyczną, przede wszystkim poezję. W tekstach artystycznych szczególnie wyraziście uwidaczniają się ponadto walory ekspresywno-stylistyczne, aktualizacja znaczeń wyrazów wiąże się bowiem tutaj z indywidualnym nadawcą, który może wyzyskać różne możliwości waloryzacji treści i nie tylko te, które przysługują wyrazom jako jed-

³ R. Tokarski: *Struktura pola...*, s. 15—17.

nostkom systemu leksykalnego. Dodajmy przy tym, iż obserwacje relacji w obrębie leksyki tematycznej wiążą się z szerszym zakresem penetracji ze względu na fakt dużej częstotliwości tych wyrazów.

Analizie składnikowej przypisać trzeba jeszcze inny aspekt użyteczności w badaniach struktury leksyki tekstowej. Jej zastosowanie pozwala głębiej wnikać w mechanizmy zmian znaczeń wyrazów, głównie zmian metaforycznych. Oczywiście jest sąd, iż zjawisko metaforyzacji bazuje na procesie zmian znaczeniowych⁴. Istotą tego procesu wiązać należy ze strukturą semantyczną wyrazów tworzących metaforę, ściślej mówiąc, z przewartościowaniem pewnych elementów ich znaczeń, wynikającym z umieszczenia jednego z wyrazów tworzących metaforę, tzn. członu metaforyzującego (*definiendum* metafory, tematu pomocniczego) w obcym dlań polu semantycznym, tzn. polu członu metaforyzowanego (*definiensu* metafory, tematu głównego). Tak więc, wyodrębnienie semów decydujących o metaforycznych aktualizacjach znaczeń wyrazów pozwala jednocześnie określić odległość zestawianych pojęć i tym samym ustalić oryginalność metafory.

Jak zostało wspomniane, artykuł ten kontynuuje opis Leśmianowskiej leksyki, wpisującej się w pole WSZECHŚWIAT. I tym razem punktem wyjścia rozważań jest opozycja wyrazów: *ziemski* — *pozaziemski*, jednakże teraz motywowana innymi czynnikami. Przeciwstawienie wyrazu *ziemski* wyrazowi *pozaziemski* warunkuje w tym wypadku pewna forma świadomości społecznej, ujmującej istotę życia ludzkiego i istnienia wszechświata w kategoriach pojęć kultowych. Jest to istotny dla twórczości Leśmiana problem, będący podstawą ontologicznych poszukiwań tego poety, odpowiadających — zresztą — głównym założeniom filozoficznym epoki modernizmu.

Oczywiście, eschatologiczne teorie stanowią tylko punkt wyjścia Leśmianowskiej wizji tamtego świata i pośmiertnych losów człowieka; szczegóły tej koncepcji to sfera indywidualnych dociekań poety. Badacze podkreślają, iż: „Leśmianowska poezja ukazuje się nam jako czarodziejska baśń filozoficzna o bycie, życiu i człowieku. Baśń, która sięga tak głęboko, jak może żadna z istniejących koncepcji filozoficznych. Ale jest to tylko baśń, na próżno więc oczekiwaliśmy od niej rygorów,

⁴ R. Tokarski. *Uwagi o semantycznych mechanizmach zmian metaforycznych*. W: *Studia o metaforze*. T. 2. Red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983, s. 45—61; J. I. Lewin: *Struktura rosyjskiej metafory*. Tłum. S. Balbus. „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 1; A. Karpiński: *Metaforyka staropolskiej poezji ziemiańskiej*. W: *Studia o metaforze*. T. 1. Red. E. Sarnowska-Temeriusz. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1980, s. 97—119.

spójności i dowodów, jakich może dostarczyć systematyczna filozofia. Baśń utkana jest z przeczuc, intuicji i fantazji, choćby to były nawet przeczucia i intuicje filozoficznej i metafizycznej natury. I oto jesteśmy świadkami, jak spekulacja filozoficzna — coraz rzadziej goszcząca w dziełach profesjonalnych filozofów — znajduje swe schronienie w poezji, w Leśmianowskiej poezji.”⁵

Nie dziwi więc fakt, iż kluczowe słowa poezji Leśmiana to rzeczowniki oznaczające kategorie pojęć metafizycznych (ontologicznych) i antropologicznych⁶. W znaczeniach rzeczowników, takich jak: *duśa*, *ciało*, *istnienie*, *świat*, *wszechświat*; *życie*, *śmierć* zawarta jest istota bytu, szczególnie istnienia człowieka. Wyrazy te wzajemnie się warunkują i eksplikują — znaczenia wyrazów: *duśa*, *ciało* *śmierć*, *życie* ściśle łączą się ze znaczeniem wyrazów tworzących pole WSZECHŚWIAT jako elementy charakterystyki przestrzeni kosmicznych (zarówno realnych, jak i nierealnych), ujmowanych właśnie w aspekcie różnorodności form ludzkiej egzystencji.

Prześledzimy obecnie relacje wiążące omawianą parę leksemów: *ziemski* — *pozaziemski*₂, analizując elementy ich znaczeń, wyabstrahowane z definicji słownikowych oraz kontekstów poezji Leśmiana. Cyfra 2 umieszczona przy wyrazie oznacza, iż jest on wyrazem polisemicznym; w tym wypadku *pozaziemski*₂, wiążąc się ze sferą pojęć kultowych, staje się oponentem wyrazu *ziemski* na podstawie różnicy znaczeniowej, która dotyczy zarówno form istnienia przestrzeni wszechświata, jak również form bytowania człowieka w tych przestrzeniach.

Etap poprzedzający opis tekstowych realizacji znaczeń analizowanych wyrazów wymaga uwzględnienia podstaw systemowego ich przeciwstawienia, o którym decydują tylko pewne składniki sensu, czyli semy. Sem, który stanowi podstawę leksykalnej opozycji: *ziemski* — *pozaziemski*₂, można wyodrębnić poprzez rozłożenie sensu leksemów eksplikujących znaczenie słownikowe obydwu członów.

W definicji wyrazu *pozaziemski* wydzielone zostały dwa warianty leksykalno-semantyczne: 1) «będący poza ziemią, pochodzący spoza kuli ziemskiej»; 2) «nierealny, zaświatowy». Opozycji analizowanej obecnie odpowiada znaczenie drugiego wariantu (znaczenie wariantu pierwszego było podstawą opozycji omówionej przeze mnie we wspomnianym artykule).

Wyraz *pozaziemski*₂ wiąże się więc ze znaczeniem 'nierealność', dla której odniesienie znajdujemy, wyjaśniając znaczenie drugiego składnika

⁵ C. Rowiński: *Człowiek i świat w poezji Leśmiana*. Warszawa 1982, s. 136.

⁶ M. Stala: *O metaforze w liryce młodopolskiej (wizualność, awizualność, implikacje poznawcze)*. W: *Studia o metaforze*. T. 2..., s. 213—214.

przytoczonej definicji. Pod hasłem *zaświaty* czytamy: «według wierzeń religijnych, sfera uznawana za istniejącą nie w przestrzeni; świat pozagrobowy»⁷. Nierealność, jak widać, odnosi się do lokalizacji zaświatów w „nie przestrzeni”. Na tej podstawie można wyodrębnić element znaczenia przeciwstawiający wyraz *pozaziemski*₂ (zaświaty) wyrazowi *ziemski*. Wyodrębnienie takie wymaga jednakże przytoczenia definicji realnoznaczeniowej pierwszego członu. Interesująca nas informacja (decydująca o opozycji) wydzielona jest w hasle słownikowym *ziemski* jako kolokacja *ziemski padół* oraz w postaci drugiego wariantu znaczenia tego wyrazu. *Padół ziemski* oznacza: «ziemia, świat (zwykle w przeciwstawieniu do zaświatów); także: życie na ziemi, życie doczesne (w przeciwstawieniu do życia pozagrobowego)». W nowszych słownikach takie znaczenie pojawia się z kwalifikatorem «frazeologizm, przestarzały», starsze leksykony natomiast podają je w formie wariantu leksykalno-semantycznego. Przykładowo, *Słownik warszawski* jako jedno ze znaczeń wyrazu *ziemia* notuje: «świat doczesny, padół ziemski, nizina ziemska». Drugi wariant leksykalno-semantyczny wyrazu *ziemski* wiąże się ze znaczeniem: «dotyczący ludzi, ich natury, ich życia na ziemi».

Aby sprecyzować semy przeciwstawiające sobie znaczenia analizowanej pary leksemów, przytoczyć należy ponadto definicję wyrazu *świat*, który pojawia się w eksplikacjach znaczeń obydwu członów opozycji. Wyraz *świat* oznacza: «kula ziemską, ziemia jako miejsce bytowania człowieka, wraz ze wszystkim, co na niej istnieje; warunki tego bytowania; życie na ziemi wraz ze wszystkimi jego przejawami».

Proces rozdrabniania sensów semantycznie złożonych składników definicji zarówno wyrazu *ziemski*, jak i *pozaziemski*₂ pozwala wyabstrahować dwojakiego rodzaju semy motywujące opozycyjne zestawienie tych leksemów. Z przytoczonych znaczeń słownikowych wynika, iż opozycję warunkuje z jednej strony element znaczenia: 'realność form przestrzeni' (składnik znaczenia wyrazu *ziemski* i *świat*) i 'nierealność form przestrzeni' (składnik zawarty w znaczeniu wyrazu *pozaziemski*₂), z drugiej zaś — element: 'realność form życia ludzkiego' w przestrzeni ziemskiej i 'nierealność form życia ludzkiego' w przestrzeni pozaziemskiej.

Leksemy *ziemski* — *pozaziemski*₂ tworzą zatem parę przeciwstawników komplementarnych. Ich znaczenie utożsamia archisem [+istnienie]

⁷ Definicje realnoznaczeniowe pochodzą ze słowników: *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 1—11. Warszawa 1958—1969; *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. T. 1—3. Warszawa 1978—1981; *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1—8. Warszawa 1900—1927; S. Skorupka: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1—2. Warszawa 1967—1968.

przypisany leksemowi *wszechświat*, jako nadrzędnemu składnikowi pola, różnicują natomiast semy, które można zapisać w postaci: [$\pm$ realność form przestrzeni] oraz [$\pm$ realność form życia ludzkiego]. Wyraz *ziemski*, oznaczając 'istnienie' z wyodrębnieniem 'realności przestrzeni' i 'realności życia człowieka', staje się uzupełnikiem⁸ wyrazu *pozaziemski*₂, oznaczającego również 'istnienie', ale z wyodrębnieniem 'nierealności przestrzeni' i 'nierealności życia' w tej przestrzeni. Zaznaczyć należy, iż wyraz *pozaziemski* poprzez swoje drugie znaczenie wkracza w pole przestrzeni i życia istot nadprzyrodzonych.

Przedstawione definicje rozbudowują szeregi synonimiczne pary wyrazowej: *ziemski* — *pozaziemski*₂. W roli synonimów członu *ziemski* występują: *świat*, często w formie kolokacji: *świat ziemski* (jest to jeden z leksykalno-semantycznych wariantów wyrazu *świat*), *świat doczesny*; także *życie doczesne*. Synonimami członu *pozaziemski*₂ są: *zaświaty*, *świat pozagrobowy*; także: *życie pozagrobowe*. Do wyeksplikowanego rejestru dodać należy synonimiczne w stosunku do pary: *ziemski* — *pozaziemski*₂, określenia: *ten świat* — *tamten*, *drugi świat*, *świat zmarłych* oraz *życie wieczne* jako opozycyjny człon kolokacji *życie doczesne*. Synonimy te mają językowe potwierdzenie w postaci frazeologizmów, typu: *odejść z tego świata*, *przenieść się na tamten*, *drugi świat*.

Parze wyrazowej: *ziemski* — *pozaziemski*₂, przyjętej jako leksykalna reprezentacja opozycyjnych szeregów synonimicznych w tekstach Leśmiana, odpowiadają definicyjne wyrazy i kolokacje: *ten świat* — *tamten świat*, *świat zmarłych*, *zaświaty*. Współwystępują z nimi kontekstowe synonimy⁹, głównie okazjonalne określenia zaświatów, typu: *świat trosk mogiłnych*, *podziemna Golgota*, *świat półduchów i półciał*, czy też: *gwiazdne szlaki*, *gwiazdne zamiecie* i inne.

Analiza tekstowych realizacji znaczeń wyrazów: *świat* — *zaświaty* (i synonimów) dotyczyć będzie ich opozycji, opierającej się na aktualizacji jednego z wyabstrahowanych semów, mianowicie semu: [$\pm$ realność form życia ludzkiego]. Wynika to z faktu, iż systemowa komplementarność tych wyrazów odzwierciedlona jest w tekstach Leśmiana głównie jako opozycja form egzystencji w przestrzeniach, które one określają. Komplementarność pary wyrazowej: *świat* — *zaświaty* zostaje szczególnie podkreślona w tych kontekstach, w których obydwa człony opozycji pojawiają się obok siebie:

⁸ J. Lyons: *Semantyka...*, s. 262—271.

⁹ T. Skubalanka: *Problemy synonimii poetyckiej*. W: *Studia z historii i teorii poezji*. Red. M. Głowiński. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 436—437.

Ciało mówi do duszy: „Jestem tu — w tych światach,
Gdzie i ty się zbłąkałaś [...]”
Spójrzj tylko: woń wdycham, tarzam się we kwiatach,

(122)¹⁰

[Ciało mówi do duszy]

Nie tłum owego wrzasku! Nie nęć mię w mrok głuszy!
Nie gardź mną, nie opuszczaj! — Porzuć swe zaświaty

(123)

W zacytowanych fragmentach znaczeniu wyrazu *świat* przeciwstawione jest znaczenie wyrazu *zaświaty*, głównie dzięki opozycji: *ciało* — *dusza*. *Świat* oznacza bowiem przestrzeń biologicznej, a więc realnej postaci życia (miejsce istnienia ciała), natomiast znaczenie wyrazu *zaświaty* wiąże się z lokalizacją nierealnej formy życia (miejsce istnienia duszy).

Analizowana opozycja: 'realność form życia' w *tym świecie* — 'nierealność form życia' w *zaświatach* uwypuklona została ponadto w postaci jednostkowych konotacji, nałożonych na znaczenie leksykalne wyrazu *zaświaty*. Znaczenie to wzbogaciło się poprzez wprowadzenie dodatkowych elementów z zakresu charakterystyki przestrzeni zaświatów. Cechy zaświatów zaktualizowane w tych przykładach (wyabstrahowane ze znaczenia metaforycznego określenia *mrok głuszy*) można zapisać w postaci: (przestrzeń ciemna), (przestrzeń głucha). Znaczenie: 'przestrzeń ciemna' wyodrębnić można w wielu kontekstach zarówno w formie literalnej, jak i metaforycznej aktualizacji. Oto kilka przykładów:

W zakamarku podziemnym, w mieszkalnym pomroku,
Gdzie zmarły, zamiast dachu, ma nicość nad głową,

(160)

Nieboszczyk ciemność ogląda,
A on — te w słońcu motyle.

(99)

Jak owoc, co się paszczy żarłocznej spodziewa,
Z łoskotem i łomotem w mrok śmierci spaść z drzewa!

(121)

Konotacyjne elementy przywołują takie cechy przestrzeni zaświatów, które pozwalają potwierdzić nierealność warunków egzystencji. Do

¹⁰ Wszystkie cytaty z utworów B. Leśmiana pochodzą z wydania: *Poezje wybrane*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983. W nawiasie podano stronę.

dać przy tym należy, iż zostały one uwypuklone poprzez przeciwstawienie cech — także z dziedziny wrażeń zmysłowych — tkwiących w znaczeniach wyrazów uwydatniających realność warunków życia na ziemi: *woń wdycham, tarzam się we kwiatach, ogląda [...] w słońcu motyle*. Takie aktualizacje ujawniają również znaczenie realności przestrzeni ziemskiej.

Jednakże w większości przypadków wyodrębnione elementy semantyczne, przeciwstawiające sobie znaczenia analizowanych wyrazów, nie są tak wyraziście zopozycjonowane. W kontekstach aktualizuje się albo 'realność', albo 'nierealność' form życia. Znaczenie: 'realność form życia', odniesione do wyrazu *świat*, pomaga zaktualizować konteksty, podkreślające fakt obiektywnie potwierdzonego bytowania człowieka w istniejącej rzeczywistości. Człowiek jest częścią tej rzeczywistości, podlega biologicznym prawom życia na ziemi (*w tym świecie*). Rodzi się:

Trzeba mi grodzić sad,
Trzeba mi zboże młócić!
Przyszedłem na ten świat —
I nie chcę go porzucić!...

(4)

[...] tam, gdzie na świat szewc przychodzi

(98)

Żyje, a to życie (*w tym świecie*) nie trwa wiecznie w przeciwieństwie do nieskończoności życia w zaświatach i często niemożliwości jego lokalizacji:

Mrze w drodze, w mgieł upowiciu,
Jakby baśń trudną rozstrzygał,
A nic nie robił w tym życiu,

(99)

Dusza twoja w tym życiu, jak księżyc w jeziorze,
Odbiła się, na mgnienie rozjaśniając fale

(21)

Dałeś mi, Boże, kęs istnienia, [...]
W życiu nic nie ma, oprócz życia,
Więc żyjmy, aż po kres mogliły!

(98)

Choć życie przyjął z rąk jakiegoś: „Niech żyje” —
Śmierć — ów pokarm ostatni — przyjmie z własnej ręki!

(35)

I to życie, co po śmierci nie wie, gdzie żyje

(113)

Spieszno mi w nieskończoność! Wiem, że mnie pożąda [...]

Ona mu się broni,

A on w zaświat stroni,

(96)

W wielu przypadkach sem [+realność form życia ludzkiego] *na ziemi* potwierdza leksykalne zestawienie: *życie* — *śmierć*. *Śmierć* oznacza realnie uwydatniony kres życia w tym świecie. Realność biologicznych etapów życia ziemskiego podkreślona zostaje często w metaforycznych aktualizacjach, ukonkretniających zjawisko śmierci: *śmierć* — *ów pokarm ostatni*, bądź w peryfrastycznych opisach, w których temu znaczeniu towarzyszy znaczenie 'realność przestrzeni' ziemskiej:

Bo wie, że gdy na śmierci niebotycznych szczydłach

Przekroczy ziemskich źródeł zwierciadła i kwiaty

(28)

Sem [-realność form życia ludzkiego] wyodrębniają przede wszystkim takie konteksty, w których znaczenie życia w zaświatach wiąże się z charakterystyką „mieszkańców”, odbiegającą od charakterystyk człowieka żyjącego realnie na ziemi:

Lecz on smutek w pośmiertnej przekroczył podróży,

Pierś wzbogacił weselem nowego żywota [...]

Zazdroszczę mu, bo duszę do trosk ma niezdolną,

Nie wie, co jest — nędza i żal i pustkowie.

(163)

Omawiane znaczenie ma związek ze znaczeniem wyrazu *zaświaty* dzięki uwydatnieniu formy życia — niezemskiego. Aktualizują to znaczenie kolokacje, typu: *nowy żywot*, *pośmiertna wędrówka*, w których wyróżnikiem nierealności istnienia są przymiotnikowe określenia: *nowy*, *pośmiertny*.

Przytoczone przykłady pozwalają wyodrębnić sem wirtualny: <szczęśliwość bytowanie>, który tkwi potencjalnie w treści wyrazu *zaświaty*. Na fakt, iż jest on składnikiem treści tego wyrazu, wskazuje językowa obiektywizacja w postaci frazeologicznego określenia: *lepszy świat*. Dodać przy tym należy, iż dodatnia waloryzacja odpowiadająca wirtualnemu semowi: <szczęśliwość bytowania> wiąże się z charakterystykami jedynie pewnych form przestrzeni i życia w zaświatach. Nierealne istnienie ludzkie przedstawione jest wówczas jako wędrówka lub trwanie w bliżej nie określonych miejscach kosmosu, czasem w niebie:

I będę się chępliwie przechadzał w zaświecie,

Właśnie tam i z powrotem po obłoków grzbiecie,

I raz jeszcze — i nieraz — do trzeciego razu,
 Nie szczędząc oczom Boga moich stóp pokazu!

(215)

Jutro księżyc odpłynie w niewiadome dale,
 Jezioro spustoszeje [...]

 Odwróć oczy od niego! Spójrz na gwiazdne szlaki,
 Którymi iść masz dłużej niżeli po świecie

(21)

[zmarły]
 Poznał przepych tajemnic! Niech wszystko opowie [...]

 Lecz w chwili, gdy chcę zwiewne zadać mu pytania
 O słonecznych utrudach, o gwiazdnych mozołach,

(163)

Dusza twoja śmie marzyć, że w gwiazdne zamiecie
 Wdumana, będzie trwała raz jeszcze i jeszcze —
 Lecz ciało? Któż pomyśli o nim we wszechświecie,

(94)

Takie znaczenia, jak pokazują zacytowane fragmenty, odzwierciedlają ową baśniowość Leśmianowskiej wizji przestrzeni istnienia, baśniowość z pogranicza fantazji, marzeń i snu (często *explicite* podkreślona w kontekstach).

Jednakże w większości realizacji znaczeniu 'nierealność życia' w *zaświatach* towarzyszy waloryzacja ujemna. Z takich kontekstów można wówczas wyabstrahować sem konotacyjny: (bytowanie w cierpieniach). Oczywiście i w tym przypadku sem ten decyduje często o metaforycznych modyfikacjach znaczeń:

Kochaj mnie w mej pośmiertnej za grobem niedoli,

(184)

A on w świat trosk mogiłnych kroczył niewesoło

(46)

Lecz nie śmiem do podziemnej zaglądać Golgoty,

(121)

Leksykalne znaczenie wyrazu *zaświaty* ulega tutaj pewnemu przewartościowaniu. W znaczeniach określeń synonimicznych, takich jak: *podziemna Golgota*, *świat trosk mogiłnych*, *w zakamarku podziemnym*, *w mieszkalnym pomroku* uwypuklona została nie tylko forma życia, ale również sama przestrzeń tego życia. Znaczenia te pozwalają wyabstrahować sem: (istniejący w przestrzeni ziemskiej), który stanowi modyfikację systemowego semu: [— realność form przestrzeni]. *Zaświaty* (zgodnie z de-

finicją słownikową przypisane światu istniejącemu «w nie przestrzeni») tym razem uzyskują realną ziemską lokalizację.

W wielu kontekstach synonimem wyrazu *zaświaty* jest wyraz *otchłań*, którego treść wiąże się także z waloryzacją ujemną i z modyfikacją jego znaczenia leksykalnego. Potwierdzają to teksty, w których wyraz *otchłań* współwystępuje z omówionymi wcześniej określeniami, np.:

Trup jest zawsze samotny! Sam na sam z otchłanią!...

A właśnie ja — twój brat —

Suknię Tobie sprawiłem za dużą i za tanią,

Suknię — na tamten świat [...]

Wiem, że [...]

Pośmiertny dźwigasz krzyż,

Lecz nie śmiem do podziemnej zaglądać Golgoty,

(219)

Wyrazowi *otchłań* przypisać należy ujemną wartość ekspresywną na podstawie stałych kolokacji, funkcjonujących w języku: *otchłań cierpienia*, *bólu*, *rozpaczy*, *nędry* czy *otchłań piekielna*. W Leśmianowskich kolokacjach, typu; *otchłań mogilna*, *otchłań śmierci*:

A Bóg otchłań do niego przybliżył mogilną,

Aby ciału ułatwić śmierć już bardzo pilną.

(177)

Powpadali w otchłań śmierci nogami do góry!

(73)

waloryzacja ujemna jest wynikiem przypisania temu wyrazowi znaczenia: 'prezstrzeń dla zmarłych' jako miejsce ich bytowania w cierpieniu.

Cechę: 'nierealność życia' w *zaświatach* Leśmian uwypukla często poprzez naczenie: 'sen' bądź 'spoczynek zmarłych', przy czym niejednokrotnie nierealność tej formy egzystencji podkreślona zostaje określeniem miejsca spoczynku:

Powiedz — schylona ponad mogiłą —

Śpiącemu w mogił obłądzie

(185)

Lecz nie śmiem do podziemnej zaglądać Golgoty,

By sprawdzić, jak tam śpisz?

(221)

Więc ku snowi wieczystemu uchyliła nieco czoła

I spojrzała w zaświaty [...]

(181)

By zeń dla snu wiecznego wydłubać — źdźbło nieba

(162)

Bywają również konteksty, w których nierealność życia poświadczona jest przez charakterystykę warunków bytowania:

Ptaku nocny, coś bywał za świata rubieżą
I widziałeś umarłych — mów, co czynią? Leżą
A co jeszcze? — Wciąż leżą bez przerw, bez wytchnienia.
Nie ma dla nich ni słońca, ni wiatru, ni cienia!
Nie modlą się nie płaczą, nie śnią i nie wierzą —
I nic — tylko tak leżą!

(145)

bądź przedstawiona jako przemieszczanie się z przestrzeni ziemskiej w przestrzeń zaświatów. W takim kontekście wyrazowi *zaświaty* towarzyszy niekiedy sem konotacyjny: (przestrzeń odległa):

Hej, niejedną z ciebie duszę w zaświaty wyroję!

(78)

Nim się zdążył obejrzeć — już miał falę na grzbiecie —
Nim się zdołał przeżegnać — już nie było go w świecie! [...]
I we żwawych poskokach podyrdała przez fale,
[...] w te zaświaty — oddale!

(68)

Nieliczne tylko aktualizacje charakteryzują przestrzeń zaświatów przez wyodrębnienie znaczenia: 'nieistnienie', np.:

Więc ku snowi wieczystemu uchyliła nieco czoła
I spojrzała w zaświaty, a tam nicość dokoła!

(181)

W zakamarku podziemnym, w mieszkalnym pomroku,
Gdzie zmarły, zamiast dachu, ma nicość nad głową

(160)

Już zmyliłeś otchłanie!... Brniesz w nicość po grudzie!

(169)

Nicość, jak wskazują cytaty, może znamionować różne fragmenty przestrzeni zaświatów.

Z przedstawionego materiału wynika, iż w tekstach Leśmiana znaczeniu wyrazu *zaświaty* (i jego synonimom) towarzyszy najczęściej waloryzacja ujemna. Do wyodrębnionych semów konotacyjnych, które tę waloryzację podkreślają, dodać należy sem: (przestrzeń obca), ujawniający się w kontekstach, typu:

O, teraz stwierdź, co prędeż, nietutejszość kwiatów,
Gdy trawniki coś mają z obczyzny za światów!

(197)

Mają zmarli w niedzielę ten pośmiertny kłopot,
Że w obczyźnie cmentarza czują się — bezdomnie —

(161)

Analiza tekstowej aktualizacji wyodrębnionej w poezji Leśmiana leksyki, wpisującej się w znaczeniowe pole WSZECHŚWIAT, wykazała, iż leksyka ta tworzy zbiór, którego jednostki uporządkowane są zgodnie z ich systemową hierarchizacją. Jednocześnie w konkretnych realizacjach znaczeń ujawnione zostały potencjalne składniki treści, przywołujące dodatkowe (spoza znaczenia słownikowego) charakterystyki desygnatów oznaczanych przez dane wyrazy. Takie charakterystyki wiążą się, oczywiście, z rozszerzonym czy wręcz indywidualnym — Leśmianowskim, spojrzeniem na rzeczywistość, do której słownictwo wskazanego pola odsyła.

Данута Осташевска

РЕЛЯЦИИ СМЫСЛА ВНУТРИ СМЫСЛОВОГО ПОЛЯ WSZECHŚWIAT
В ПОЭЗИИ БОЛЕСЛАВА ЛЕСЬМЯНА
— ЛЕКСИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ: ZIEMSKI — POZAZIEMSKI,

Резюме

Предметом анализа являются реляции смысла, связывающие выделенные лексемы в поэзии Б. Лесьмяна как группа тематического словарного состава. Поэтому здесь наблюдениями охвачены отнесения между словами-сегментами, т. е. текстовыми единицами. Использованный для исследований метод составного анализа позволил в первую очередь охарактеризовать системные реляции, которые в тексте связываются с актуализациями, основанными на комплексе дефиниционных сем, в том архисеме как элементе, служащим для смыслового отождествления единиц в поле, и дифференциальных сем, соединяющих эти единицы в оппозиции. Учет системных связей между словами причинился к выделению актуализации с учетом виртуальных сем, накладываемых на лексическое значение. Такие элементы содержания, приводимые неоднократно в единичных контекстах, знаменуют художественное творчество, прежде всего поэзию. Конечно, об особенностях писателя решают главным образом те актуализации, в которых выявляются не конвенционализированные потенциальные качества, зачастую составляющие периферические элементы содержания данного слова.

Danuta Ostaszewska

THE RELATIONS OF SENSE INSIDE THE SEMANTIC FIELD
WSZECHŚWIAT IN BOLESŁAW LEŚMIAN'S POETRY —
LEXICAL OPPOSITION: ZIEMSKI — POZAZIEMSKI,

Summary

The article is a description of the relations of sense which connect the lexemes distinguished in B. Leśmian's poetry as a group of thematic vocabulary — observations, thus, covered the references between words-segments, in other words, textual units. The method of constituent analysis applied in the research enabled, first of all, to characterize systemic relations which in the text are connected with actualizations based on the complex of definition sems, including the archisem as an element serving the semantic identification of units in the field and differential sems putting these units in oppositions. Taking into account the systemic relations between words contributed to bringing actualizations into relief, including virtual sems put on the lexical meaning. Such elements of contents, called many a time in individual contexts, indicate artistic output, mainly poetry. About the writer's peculiarities decide of course these actualizations in which non-conventionalized potential qualities have been revealed, often making marginal elements of the contents of a given word.